

Türk Modernleşmesi Olarak Laiklik

REMZİYE ALTUNER ^a

Öz: Türk modernleşmesi, genellikle Cumhuriyet dönemi ile başlansa da, kökleri Osmanlı İmparatorluğu'nun 19. yüzyıldaki reform hareketlerine dayanmaktadır. Bu süreç, siyasi ve yapısal değişimler açısından tarihsel bir bütünlük arz eder. Bu metin, Türk modernleşmesi sürecinde din ve devlet ilişkilerinin dönüşümünü, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e uzanan bir süreklilik içerisinde ele almaktadır. Türkiye'deki laiklik anlayışının, dini kamusal alandan tamamen dışlamak yerine onu Diyanet İşleri Başkanlığı aracılığıyla devlet denetimine alan özgün yapısı vurgulanmaktadır. Tanzimat'tan itibaren başlayan reformların Cumhuriyet dönemindeki radikal adımlarla nasıl bir kurumsal kimlik kazandığı ve toplumsal yapıyı nasıl yeniden şekillendirdiği açıklanmaktadır. Ayrıca, İslamcılık hareketinin bu süreçteki konumu ve laikliğin toplumsal bir uzlaşma zemini oluşturma çabası akademik bir perspektifle incelenmektedir. Sonuç olarak kaynak, Türk sekülerleşmesini Batı modellerinden ayıran tarihsel ve sosyolojik dinamikleri bütüncül bir dille özetlemektedir.

Anahtar Kelimeler: Türk modernleşmesi, din, diyanet, laiklik, sekülerleşme tecrübesi, reform.

^a Samsun Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Sosyoloji Programı
altuneremz@gmail.com

Secularism as Turkish Modernization

Abstract: Although Turkish modernization is generally considered to have begun with the Republican era, its roots lie in the reform movements of the Ottoman Empire in the 19th century. This process exhibits historical continuity in terms of political and structural changes. This text examines the transformation of the relationship between religion and the state in the process of Turkish modernization within a continuum stretching from the Ottoman Empire to the Republic. It highlights the unique structure of secularism in Turkey, which, rather than completely excluding religion from the public sphere, places it under state control through the Presidency of Religious Affairs. It explains how the reforms that began with the Tanzimat gained an institutional identity with the radical steps taken during the Republican era and how they reshaped the social structure. Furthermore, the position of the Islamist movement in this process and secularism's attempt to create a basis for social consensus are examined from an academic perspective. In conclusion, the source summarizes the historical and sociological dynamics that distinguish Turkish secularization from Western models in a comprehensive manner.

Keywords: Turkish modernization, religion, religious affairs, secularism, experience of secularization, reform.

Giriş

Türk modernleşmesi, özünde bir sekülerleşme tecrübesi olarak değerlendirilmektedir. Bu sürecin en kritik ve hassas unsurunu "din meselesi" oluşturmaktadır. Osmanlı'nın son dönemlerinden itibaren başlayan ve Cumhuriyet ile radikal bir hal alan bu dönüşüm, dinin sadece devlet işlerinden ayrılmasını değil, aynı zamanda devletin sıkı denetimi altına alınmasını ve kamusal alanın yeniden düzenlenmesini hedeflemiştir. Türk laikliği, Batılı modellerden farklı olarak, dini faaliyetleri Diyanet İşleri Başkanlığı aracılığıyla devlet kontrolünde tutan kendine özgü bir yapı geliştirmiştir. Yaklaşık iki yüz yıllık bir geçmişe sahip olan bu süreç, toplumsal yapıda derin dönüşümlere yol açmış; ancak geleneksel değerler ile modernleşme hedefleri arasındaki gerilim, günümüzde de siyasi ve sosyal tartışmaların merkezinde yer almaya devam etmiştir.

Aynı zamanda bir sekülerleşme tecrübesi diyebileceğimiz Türk modernleşmesinin en önemli ve en hassas konularının başında "din meselesi" gelmektedir. Din, modernleşme sürecinde önemli değişimlerin yaşandığı bir alan olması bakımından dikkate değer görülmektedir. Modernleşmenin başlangıcında Bektaşî tarikatına bağlı olduğu görülen Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması, Tanzimat Fermanı'nda belirtildiği üzere vatandaşlık konusunda dine dayalı sistemin yerine eşit vatandaşlığın vurgulanması, sürecin başından beri düşünce ve siyaset üretme konusunda dinin önemli bir etken olduğunu göstermektedir. Ayrıca toplumun temel yapısını ve sosyal ilişkileri belirleyen en temel ve geleneksel kurumun din olması da bu bağlamda din konusunun Türkiye'nin modernleşme sürecinde ön planda olmasını sağlamıştır. Osmanlı modernleşmesinin ileri dönemlerinde geleneksel dini kurumların karşısında batılı eğitim tarzlarıyla öne çıkan kurumların açılmaya başlaması, dönemin "ilerleme" tartışmalarının ana eksenini "İslam ilerlemeye engel midir?" sorusunun belirlemesi, ülkemizde İslamcılığın önemli bir düşünce hareketi olarak ortaya çıkması, farklı eğitim kurumlarından yetişen nesiller arasındaki genelde din kurumuna ve özelde İslam'a bakış konusundaki ayrışma, İttihat ve Terakki'ye bağlı düşünürlerin milli bir din üretme düşüncesi ve Cumhuriyet döneminin radikal laiklik

anlayışı, Türkiye modernleşmesinin sosyolojik okumasında din meselesinin merkezi konumunu göstermeleri açısından önemli örneklerdir. Ayrıca cumhuriyetin laiklik anlayışına bağlı olarak din konusu, hemen her dönemde en önemli siyasi meselelerden birisi olmuştur; olmaya da devam etmektedir.¹ Bu bağlamda Türk modernleşmesi sürecini en temelde Osmanlı ve Cumhuriyet Türkiye'si olmak üzere iki ayrı döneme ayırarak ele almak mümkündür.²

Türk modernleşmesinin kendisine has bir yöntemi olduğu her zaman ileri sürülen bir görüş olmuştur. İleri sürülen bu görüşlerle, aslında modern Türkiye Cumhuriyeti devletinin, Osmanlı'daki modernleşmeden farklı olarak "dinin siyasi ve kamusal rollerini özenle yok edecek bir dizi karan hayata geçirdiği" vurgulanmaktadır. Bu iddialara bakıldığında, devletle dini kurumlar arasına mesafe koymasına rağmen, laiklik, her tür dini inanca hoşgörü gösteren modern ve Batılı bir dini özgürlük kavramı geliştirmemiştir.³ Bu bakımdan Türk modernleşmesi özünde laiklik kavramından hareket etmesine rağmen, Türk toplumunun temel yapısını göz önüne alacak şekilde kurgulanmıştır.

1. Türk Modernleşmesi ve Laiklik

Türk modernleşmesinde laiklik denilince ilk akla gelen şey "dinin devlet işlerinden ayrışması"dır. Ancak böyle bir yönelim amaca hizmet etmek için yeterli değildir. Çünkü toplumun baskın dini olan İslam'ın, insanların gündelik hayatını şekillendirme konusunda dünyaya da yön veren bir tarafı da vardır. Bu yüzden İslam'ın günlük yaşama yönelik bağlayıcı yönünün de laiklikle birlikte kaldırılması söz konusu olmuştur. Nilüfer Göle'nin bu konudaki tespitleri önemlidir: "Tarihsel veriler ve toplumsal göstergeler, bunun tam da söz konusu niyete uygun bir şekilde gerçekleştiğini kanıtlamaktan uzaktır. Toplumun dinsel aidiyetlerinden uzaklaştırılmasına ilişkin radikal laiklik uygulamaları, geleneğin dinselle buluşan arkaplanı

¹ Mahmut Hakkı Akın, "Türkiye Modernleşmesi Karşısında Dini Gruplar", *İnsan ve Toplum* 7/1 (2017), 2.

² Mehmet Karakaş, "Türk Modernleşmesi Üzerine Değerlendirmeler", *Sosyologca* 24 (2022), 112.

³ Necdet Subaşı, "Müslüman Modernleşmesi Üzerine", *İslâmiyât* 7/4 (2004), 208.

karşısında hızla gerilemiştir. Türk politik yaşamında laikliğin kazandığı yeni anlamlar ve dinseliliğin sekülerleşmesi şaşırtıcı bir şekilde İslam'ın ve modernliğin karmaşık ilişkilerinden doğan melez desenleri ortaya çıkarmıştır.”⁴

Türkiye’de laikliğin gelişmesi ve kurumsallaşması göz önüne alındığında, modernleşme ve laikleşme sürecini çoğunlukla Cumhuriyet dönemi ile başlatma eğilimi yaygın olarak dile getirilmektedir. Oysa Osmanlı’nın Batı eğitim yöntemlerini ve kurumlarını, hukuk sistemlerini ve askeri teknolojisini yaygın hale getirmek amacıyla 19. yüzyılda başlattığı “modernleşme hareketi” ve buna bağlı olarak yapılan reformlar, İslam dünyasında ilk “laik kurum”ların ortaya çıkışına öncü olmuştur. Türkiye’deki modernleşme sürecini, siyasi ve yapısal değişimleri tarihsel bir bütünlük ve devamlılık içinde anlayıp anlamlandırmak gerekir. Bu bakımdan, Cumhuriyet öncesinde başlayan değişimleri, modernleşme ve laikleşme sürecinin bir parçası olarak görmeden tarihsel bütünlüğü anlamak imkansızdır. “Ana hatlarıyla Tanzimat’ın ilanı ile başlayıp Gülhane Hatt-ı Hümayunu’nun ilanı ile devam eden ve hukuki yapının değişmesiyle başlayan süreç, Cumhuriyet dönemindeki değişim projesinin temelleri olarak görülebilir. Ayrıca 1876’da Kânûn-i Esâsî’nin kabulü ile I. ve II. Meşrûtiyet’in ilanı siyasal yapıda klasik anlayıştan uzaklaştığını gösteriyordu ki, bu da uzun dönemde aslında laiklikle sonuçlanan bir sürece hazırlık olarak yorumlanabilir.”⁵

Türkiye’de laiklik sadece bir politika değil, aslında devletin kurucu ideolojisinin temel ilkelerinden biridir. Laiklik, Türkiye Cumhuriyeti’nin kurucu ideolojisi olarak yerleştikten kısa bir süre sonra, kamusal alanda ideoloji alanını aşmış ve kamusal yaşamın norm ve standartlarını belirleyen ve çerçeveleyen bir sağduyuya haline gelmiştir. Türkiye’deki laiklik, tüm dini işlerin resmi siyasi işlerden ayrıldığı yaygın modeli takip etmek yerine, yeni Türk devletinin kuruluş yıllarında tüm dini faaliyetleri bir devlet kurumu olan Diyanet İşleri

⁴ Nilüfer Göle, *Melez Desenler: İslam ve Modernlik Üzerine* (İstanbul: Metis Yayınları, 2000), 88 vd.

⁵ Talip Küçükcan, “Modernleşme ve Sekülerleşme Kuramları Bağlamında Din, Toplumsal Değişme ve İslâm Dünyası”, *İslam Araştırmaları Dergisi* 13 (2005), 118.

Başkanlığı'nın doğrudan kontrolü altına alması bakımından kendine özgüdür. Böylece İslami otorite, uygulama ve bilgi, laik devletin sıkı ve doğrudan kontrolü altına alındı. Laikliğin bu şekilde kurumsallaşması, İslam'ın kamusal görünürlüğünün ve varlığının sıkı bir şekilde kontrol edilmesini de içeriyordu. Resmi İslam'a kamusal alanda sınırlı ve sıkı bir şekilde kontrol edilen bir yer verilirken, özerk İslami söylemler dışarıda tutuldu.

Türkiye'de İslam'ın siyasallaşmasını anlamak için temel bir ilke olarak laikliğin daha yakından incelenmesi gerekmektedir. Laiklik kurucu ideolojinin en önemli parçası olmuştur, çünkü Osmanlı'da sosyal, siyasi ve kültürel hayatın etrafında örgütlendiği en önemli yol gösterici ilke olarak İslam'ın yerini alacaktı. Laiklik, vatandaşların hem kamusal hem de özel hayatlarını yeniden şekillendiren bir norm olarak işlev görmüştür. Şerif Mardin'e göre, Osmanlı'da halk ile devlet arasında bir "tampon" görevi gören tarikatlar ve anlam sistemi olan İslam'ın yerini, Cumhuriyet döneminde laiklik almıştır. Şerif Mardin, Osmanlı toplumunda, İmparatorluğun dört bir yanına dağılmış çok çeşitli sufi tarikatlarından oluşan heterodoks İslam'ın günlük hayata derinlemesine nüfuz ettiğini, sadece sıradan günlük faaliyetleri düzenlemekle kalmayıp aynı zamanda bir anlam sistemi ve imparatorluk devleti ile sıradan halk arasında bir tampon görevi gördüğünü ifade etmektedir.⁶ İslam Osmanlı toplumunda böylesine kurucu bir rol oynadığından, onun yerini alacak kurucu ideolojinin de benzer bir işlev görmesi ve hem kamusal hem de özel alanları düzenleyecek bir yol gösterici ilke olarak hareket etmesi gerekiyordu. Böylece laiklik sadece devletin resmi siyasi işlerini yöneten bir ilke olarak değil, aynı zamanda vatandaşların kamusal ve özel hayatlarını yeniden şekillendirecek bir norm olarak ortaya çıktı.

Bu nedenle Türkiye'de laiklik kendine özgü nitelikler kazanmıştır. Laikliğin kurumsallaşması, tüm dini işlerin resmi siyasi işlerden ayrıldığı yaygın modeli takip etmek yerine, tüm dini faaliyetlerin laik devletin doğrudan kontrolü altına alınmasını içermiştir. 1924 yılında İslam bilgisi ve uygulaması konusunda nihai otorite

⁶ Şerif Mardin, "Ideology and Religion in the Turkish Revolution", *International Journal of Middle East Studies* 2/3 (1971), 199-200.

olarak hareket etmek üzere bir Diyanet İşleri Başkanlığı kuruldu. Başkanlık doğrudan Başbakanlığa bağlı olarak çalışacak ve başkanı ile yönetim kurulu cumhurbaşkanı tarafından atanacaktı. Diyanet'in kurulmasıyla eş zamanlı olarak, 16. yüzyıldan beri tüm dünyada İslam'ın kurumsal yöneticisi olan Halifelik de dahil olmak üzere, tekke ve zaviyelerle tarikatların tüm faaliyetleri yasaklandı. İslam hukukuna dayanan önceki kanunların yerine, her türlü çok eşliliği yasaklayan ve miras, evlilik ve boşanma konularında kadın ve erkeklere eşit haklar tanıyan laik bir medeni kanun İsviçre'den alınarak kabul edilmiştir. Dini mahkeme sistemi ve dini eğitim kurumları kaldırılmıştır. Yeni laik Ceza Kanunu kapsamında "dinin siyasi amaçlarla kullanılması" yasaklandı; Osmanlı hanedanı sınır dışı edildi; Türk devletini "İslami" olarak tanımlayan madde Anayasa'dan çıkarıldı ve alfabe değiştirilerek Arap harfleri yerine Roma harfleri kullanıldı.

2. İslamcılık ve Laikliğin Kurumsallaşması

Özerk İslami otoriteler feshedilirken, Diyanet İşleri Başkanlığı, tüm camilerin ve buralarda verilen vaazların denetlenmesi, imamların atanması ve İslami bilginin üretilmesi ve yayılmasını içeren İslam'ın bilgisini ve uygulamasını denetlemekle yetkilendirildi. Devletin İslam üzerindeki kontrolü, İslam'ın kamusal görünürlüğünün ve varlığının sıkı bir şekilde düzenlenmesini de içeriyordu. 1925 tarihli Şapka Kanunu, Diyanet İşleri Başkanlığı personeli ve cami imamları dışında dini kıyafet ve sarık giyilmesini yasaklamıştır.⁷ Başka bir deyişle, laik devletin karşı olduğu şey, kendi kontrolü dışındaki İslam'ın varlığıydı.

İslam'ı laik devletin kontrolü altına almaya yönelik en tartışmalı girişimlerden biri, ezanın İslam'ın kutsal dili olan Arapçadan Türkçeye çevrilmesiydi. Bu durumda "kontrol", yaygın bir İslami ritüelin millileştirilmesi yoluyla gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. Atatürk'ün kurduğu Türk Dil Kurumu tarafından "arı Türkçe"ye çevrilen ilk Türkçe ezan, 1932 yılında İstanbul'daki Ayasofya

⁷ Mustafa Selim İmce, *Şapka Devriminde Kastamonu ve İnebolu Seyahatleri* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1975), 84.

Camii’nde okunmuş ve daha sonra Diyanet İşleri Başkanlığı’nın emriyle ülkenin dört bir yanındaki camilerde standart hale getirilmiştir. Türkçe ezan 1941’e kadar kanunlaşmamış, 1950’de kaldırılmış ve Arapçaya dönülmüştür.⁸

Bu nedenle, laikliğin kurumsallaşması İslam’ın dışlanmasını değil, sıkı bir şekilde kontrol edilerek kamusal alana dahil edilmesini içeriyordu. Laikliği egemen ulusal ideoloji olarak tesis etmek için, laik ulus inşasının söylemleri, pratikleri ve kurumları, dini kamusal alanda bir varlık olarak dışlamak yerine içerdi. Bu kamusal içirme jesti, laik devletin otoritesinin gerçekleşmesi ve pekişmesi için bir araçtır. Başka bir deyişle, ulus devletin oluşumu, laikliğin dini dışladığı yönündeki yaygın anlayışın aksine, dini pratiklerin, bilgilerin ve hareketlerin izlendiği ve belirli bir kamusal varlığa sahip olduğu laik-ulusal bir kamusal alanın yaratılmasını içeriyordu. Resmi İslam’a kamusal alanda sınırlı ve yakından izlenen bir yer verilirken, özerk İslami uygulamalara izin verilmedi.

1980’lerin sonlarına kadar Türkiye’de ne laiklik ne de İslam üzerindeki sıkı kontrol kamusal alanda tartışıldı. Alternatif İslami söylemler kamusal alanın dışında, çoğunlukla gizlilik ve örtünme gelenekleri sayesinde hayatta kalan dini tarikatlar etrafındaki toplantılar şeklinde var olmaya devam etti. Bir ideoloji olarak İslamcılık ve İslami entelektüel faaliyetler, kamusal görünürlükten kaçan ve böylece devletin disipline edici bakışından kaçınan edebiyat, müzik ve şiir etrafında kişisel bağlantılar ve toplumsal toplantılar yoluyla sürdürülen bu tür gayri resmi sosyal ağlar etrafında hayatta kaldı. Laiklik her yerde mevcut ve görünmezdi ve sadece “resmi” İslam mevcuttu. Ancak 1980’lerin sonuna doğru, “yeni örtünme” pratiğinin yaygınlaşması ve ardından Refah Partisi’nin İstanbul ve Ankara’daki İslamcı şehir yönetimlerinin faaliyetlerinin genişlemesiyle birlikte, özerk İslami söylemler kamusal alanda varlık kazanmaya başladı. Laikliğin otoritesine ve görünmez gücüne meydan okuyan

⁸ Seyfettin Erşahin, “Bilinen Bilinmeyen Yönleriyle Diyanet: Şeyhülislamlıktan Diyanet İşleri Riyasetine”, *Diyanet Aylık Dergi* 9 (1991), 15-16; Halis Ayhan - Mustafa Uzun, “Ezan”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995), 12/38 vd.

bu tür özerk söylemlerin ve yeni İslami kimliklerin ortaya çıkmasıyla birlikte, bu kurucu devlet ideolojisi görünür hale geldi ve bir kez daha bir çekişme, tartışma ve müzakere konusu oldu. İslamcı müdahaleler İslamcılığı yeni bir ulusal ideoloji olarak normalleştirme girişiminde de bulunmuş, ancak bu proje laik çevrelerin, özellikle de ordunun baskıları ve protestoları sonucunda 1997’de Milli Güvenlik Kurulu’nun siyasal İslam’a karşı aldığı kararla yarıda kesilmiştir.

Sonuç ve Değerlendirme

Türk toplumunun modern dünyada kendini değiştirip dönüştürerek yeniden yapılandırma çabası çok sancılı bir süreç olarak işlemektedir. Bu sancılı süreç yaklaşık olarak iki yüz yıllık bir tarihsel zamana yayılmaktadır. Türk toplumunun yaşadığı bu uzun zamanlı var olma çabası, belirtmek gerekir ki, kayıp ve kazançlarıyla birlikte devam etmekte, hedeflenen amaçlar hala çok uzak görünmektedir. Bu noktada yapılması gereken, yaşanan deneyimin, sosyal bilimsel açıdan, bütünlüklü bir şekilde yeniden gözden geçirilerek ele alınmasıdır. Tarihsel birikim açısından bir. Laboratuvar niteliğine sahip modernlik deneyimimiz sosyal bilimsel perspektifle incelenirken karşımıza çıkan en temel mesele, karşı karşıya gelen veya çatışan din ve dünyanın yeniden kurulması sorunudur.⁹

Laiklik olmadan, dini çatışmalar, azınlık dinlerine veya inançsızlara karşı ayrımcılık ve dini hukukun medeni hukuka dayatılması riski vardır. Laiklik, herkesin kendi dinini veya inanç sistemini özgürce ve eşit bir şekilde uygulayabildiği çeşitli ve çoğulcu bir topluma olanak sağlar.

Türkiye’de laikliğin uygulanması, Mustafa Kemal Atatürk’ün reformları ile başlayan kademeli bir süreç olmuştur. Şeriat hukuku yerine Avrupa hukuk sistemlerini temel alan yeni hukuk kanunu laikliğe doğru atılmış önemli bir adımdı. Halifeliğin kaldırılması ve laik bir hükümetin kurulması din ve devleti birbirinden daha da ayırdı. Eğitim sistemi de laik değerleri ve bilimsel eğitimi teşvik

⁹ Mehmet Akgül, “Modernlik-Modernleşme, Postmodernlik, Sekülerleşme ve Din”, *Din Sosyolojisi El Kitabı*, ed. Niyazi Akyüz - İhsan Çapcıoğlu (Ankara: Grafiker Yayınları, 2012), 190.

edecek şekilde yeniden düzenlendi. Devlet okullarından dini eğitim kaldırılmış ve müfredat matematik, fen ve edebiyat gibi modern konuları içerecek şekilde güncellenmiştir. Atatürk, eğitimin modern ve laik bir toplum yaratmanın anahtarı olduğuna inanıyordu.

Atatürk reformları Türk toplumunu modernleştirdiği ve laikleştirdiği için büyük övgüler alsa da, bu reformları eleştirenler de yok değildi. Bazı muhafazakar Müslümanlar reformları geleneksel İslami değerlere ve inançlara yönelik bir tehdit olarak görmüştür. Laikliğin ve din ile devletin birbirinden ayrılmasının teşvik edilmesinin yanı sıra kadın haklarının ve Batılı kıyafetlerin giyilmesinin teşvik edilmesine karşı çıktılar. Diğerleri ise reformları fazla otoriter ve tepeden inmecî olmakla eleştirdi. Reformların daha demokratik ve açık bir toplum yaratması amaçlanırken, bazıları reformların yeterli istişare veya girdi olmaksızın halka dayatıldığını düşünmüştür. Türk milliyetçiliğinin azınlık kültürlerini ve dillerini bastırmasından da endişe ediliyordu.

Türk modernleşmesi, iki yüz yıllık sancılı bir süreç olarak devam etmektedir. Bu süreç hem büyük kazanımlar hem de derin eleştiriler barındırmaktadır. Laiklik bu anlamda dini çatışmaların önlenmesi ve inanç özgürlüğünün korunması için bir güvence olarak görülür. Yine laiklik, çoğulcu ve eşitlikçi bir toplum yapısının temeli, bilimsel eğitimin ve modern hukuk sisteminin önünü açan unsur olarak nitelenmiştir. Ancak reformların “tepeden inmecî” olması ve yeterli istişare yapılmadan halka dayatılması eleştiri konusu olmuştur. Bazı kesimler, reformları geleneksel İslami değerlere bir tehdit olarak algılamıştır. Milliyetçilik ve laiklik vurgusunun, azınlık kültürleri ve dilleri üzerinde baskı oluşturduğu öne sürülmüştür.

Köklerinin dini olması, laiklik anlayışının hâkim olduğu bir çağda bu kıymet hükümlerinin değerden düşmelerini hiçbir suretle gerektirmiş değildir.¹⁰ Sonuç olarak, radikal laiklik uygulamaları geneleniğin dinselle buluşan arka planı karşısında gerilemiş; bunun

¹⁰ Alaaddin Yanardağ, “Örf ve Adetler Sosyolojisi”, *Iğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9 (2017), 47. Ayrıca bkz. Alaaddin Yanardağ - İlyas Altuner, *Sosyal Felsefe Yazıları: Aile ve Toplum* (İstanbul: Kitap Dünyası, 2023), 91.

yerine İslam ve modernliğin karmaşık ilişkisinden doğan “melez desenler” ortaya çıkmıştır. Türk toplumunun modern dünyada kendini yeniden yapılandırma çabası, din ve dünya arasındaki bu dengeyi kurma arayışıyla sürmektedir.

Kaynaklar

- Akgül, Mehmet. “Modernlik-Modernleşme, Postmodernlik, Sekülerleşme ve Din”. *Din Sosyolojisi El Kitabı*. ed. Niyazi Akyüz - İhsan Çapcıoğlu. 181-210. Ankara: Grafiker Yayınları, 2012.
- Akın, Mahmut Hakkı. “Türkiye Modernleşmesi Karşısında Dini Gruplar”. *İnsan ve Toplum* 7/1 (2017), 1-24.
- Ayhan, Halis - Uzun, Mustafa. “Ezan”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 12/38-42. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995.
- Erşahin, Seyfettin. “Bilinen Bilinmeyen Yönleriyle Diyanet: Şeyhülislamıktan Diyanet İşleri Riyasetine”. *Diyanet Aylık Dergi* 9 (1991), 11-17.
- Göle, Nilüfer. *Melez Desenler: İslam ve Modernlik Üzerine*. İstanbul: Metis Yayınları, 2000.
- İmce, Mustafa Selim. *Şapka Devriminde Kastamonu ve İnebolu Seyahatleri*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1975.
- Karakaş, Mehmet. “Türk Modernleşmesi Üzerine Değerlendirmeler”. *Sosyologca* 24 (2022), 109-120.
- Küçükcan, Talip. “Modernleşme ve Sekülerleşme Kuramları Bağlamında Din, Toplumsal Değişme ve İslâm Dünyası”. *İslam Araştırmaları Dergisi* 13 (2005), 109-128.
- Mardin, Şerif. “Ideology and Religion in the Turkish Revolution”. *International Journal of Middle East Studies* 2/3 (1971), 197-211.
- Subaşı, Necdet. “Müslüman Modernleşmesi Üzerine”. *İslâmiyât* 7/4 (2004), 205-216.
- Yanardağ, Alaaddin. “Örf ve Adetler Sosyolojisi”. *İğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9 (2017), 39-63.
- Yanardağ, Alaaddin - Altuner, İlyas. *Sosyal Felsefe Yazıları: Aile ve Toplum*. İstanbul: Kitap Dünyası, 2023.

